

Общност и многообразие на словореда на клитиките (Съпоставително изследване на българския и чешкия език). Част IV¹

Людмила Ухлиржова (Прага)

Изследването предлага сопоставление на клитики в българския и чешкия език. Обръща се внимание на фонологичните (просодичните) и синтаксичните особености, за да установи основните различия между чешкия език, в който се наблюдава вакернагелова позиция, и българския, в който клитики обикновено примыкают к глаголу. Приводят се теоретична модель на синтаксиса на зависимостите. Изследването се дели на четири части. Първата част третира теоретични въпроси, свързани с природата на клитиките и техните общи свойства; втората разглежда правилата на разположение на клитики в българския език в сопоставление с чешкия; третата обръща внимание на особено случаи на примыкание на клитики и четвъртата, последната, разглежда случаи, намиращи се на граница между афиксами и клитикой.

The systems of clitics in Bulgarian and Czech are compared. Both phonological (prosodic) and syntactic features are taken into consideration to capture the main differences between Czech, which is – mainly – a Wackernagel-position language, and Bulgarian, which is – basically – verb-adjacent. The theoretical framework for the comparison is dependency syntax. The study is divided into four parts. In Part I some open theoretical questions concerning the concept of clitics as well as of their general properties are discussed; in Part II the author will describe the main distribution rules of clitics in Bulgarian as compared to Czech; in Part III she will deal with more special cases of placement of clitics in both languages, and finally, in Part IV some typical cases „on the border“ between affixes and clitics are mentioned.

Ключови думи: български език, чешки език, клитики, правила за разпологане

4.14. Енклитиката се изписва заедно със своята „опора“²

Клитиките могат да се разглеждат като проява на развойни процеси, променящи самостоятелните думи в морфологични афикси (окончания). Тези процеси се

¹ Продължение от *Съпоставително езикознание*, 2011, № 1, 5–17; 2011, № 2, 20–31; 2011, № 3, 5–16.

² За термина *опора* на клитиката в българския вж. част I на същата студия, публикувана в *Съпоставително езикознание*, XXXVI, 2011, № 1, с. 6.

намират в различни стадии. Така например местоименните клитики са неударени, но подвижни, имат собствена синтактична роля и ударени алтернанти. Други клитики напълно или отчасти са изгубили подвижността си, те се изписват заедно с ударената дума, към която се отнасят (напр. чешката енклитика *-s*), а в някои случаи и с чертица (чешката енклитика *-li*). При трети клитичният произход е вече напълно заличен. Доказателства за различните стадии от промяната на клитиките в суфикси намираме както в чешки, така и в български език. Освен това не само българският и чешкият, но и останалите славянски езици се различават по степента, до която клитиките са се запазили като елементи с подвижен словоред, оказващи влияние върху ритъма на изречението (Якобсон 1971). Докато репертоарът от източнославянски клитики е ограничен, западнославянските и южнославянските езици разполагат с различни повече или по-малко запазени изменяеми (и неизменяеми) клитики. Напр. полският език преминава към синтетизъм на формите за минало време чрез сливане на спомагателния глагол с причастието (Рител 1975). В чешкия нито една от аналитичните парадигми не изчезва изцяло, но синтетичен характер постепенно придобиват някои форми със *-s*, на които ще се спрем по-нататък (вж. също Беличова, Ухлиржова 1996: 217–224).

Във връзка с посоченото дотук трябва да се обърне внимание на мнението, изказано от големия чешки специалист по синтаксис, бохемистика и полонистика Ф. Копечни (1955: 13): „Формата *psal jsem* днес е по същество синтетична, *psal* е основата (коренът), а *jsem* е всъщност окончанието; ...т. е. би трябвало да пишем *stavělse*, *stavělisme*, *stavěliste*, така както във 2 л. пишем *stavěls* (или така, както се пише на полски: *budowałem*, *budowaliśmy*, *budowaliście*)³. Подобно становище за българския език изказва П. Пашов (2008: 314): „И когато [приглаголните местоименни клитики] са енклитики, те са един вид окончания (флексия) или особени морфемии, които са неразделна част от глаголната форма, макар че е прието да се пишат отделно“. Срв. също така интерпретацията на двата възможни начина за изразяване на 1 л. мн. ч. в минало време – с помощен глагол или чрез замяна на помощния глагол с лично местоимение, направена от позициите на диалектологията (Балхар и кол. 2002: 595): „С други думи, в Силезия думата *my* в словосъчетанието *my šli* и *šli my* може да е форма на личното местоимение, но по-често тя е възприемана като форма на помощния глагол. В диалектите е допустимо в началото на изказването да стои клитика с постоянна позиция“⁴.

Във всеки един от случаите чешките аористни форми на помощния глагол *být* отговарят на условието за подвижност, което е дистинктивна черта на клитиките: *Psal jsem dopis přítelkyni. Včera jsem psal dopis přítelkyni.*

Енклитиките, които се пишат заедно с предходната дума или задължително

³ В оригинала: „Tvar *psal jsem* je dnes tvar syntetický, *psal* je základem (kmenem) a *jsem* je vlastně koncovkou; ...měli bychom tedy vlastně psát *stavělse*, *stavělisme*, *stavěliste*, tak jako píšeme druhou osobu *stavěls* (nebo jako se píše v polštině *budowałem*, *budowaliśmy*, *budowaliście*)“. Срв. с мнението на Франкс, Кинг (2000: 140–141), които смятат полските форми *przyszli-śmy*, *widzieli-m*, *kończyli-ście* за клитики, но обръщат внимание на факта, че мнението им подлежи на съмнение и че много учени смятат тези форми за „inflections which are mobile or floating“.

⁴ В оригинала: „Ve Slezsku tedy slovo *my* ve spojení *my šli* i *šli my* můžeme považovat jak za tvar osobního zájmena, tak spíše za tvar pomocného slovesa. V nářečích totiž může stálá příklonka stát i na absolutním počátku výpovědi“.

се отделят от нея със специален графичен знак (в чешкия със съединителна чертица, а според по-старата кодификация в някои по-особени случаи и с апостроф) и които въпреки това не смятаме за морфологични афикси, се различават от афиксите по следните *три основни характеристики*:

На *първо място* – за разлика от морфологичния суфикс, отнасящ се винаги към конкретна дума и изразяващ някое от морфологичните ѝ значения, клитиката се отнася към цялата именна фраза или евентуално към цялото изречение. Сполучливо описание на тази разлика прави Риесдийк (1999). Авторът подчертава, че афиксът се комбинира с дума, респ. с част от думата, за да образува заедно с нея дума, докато клитиката се комбинира с дума или фраза, за да образува заедно с нея фраза. На *второ място* клитиката се свързва с различни части на речта. Напр. чешката частица *-li* най-често стои след глагола, но тя може да се свърже и с отрицателна частица или с друга дума. На *трето място* – клитиките се добавят на края на думата/словоформата, т. е. едва след деривационния и морфологичния афикс. Не е изключено на края на думата да има и две клитики:

Nejsem si jist, nepopletl-lis to.

Развойните процеси са довели до това, че днес някои клитики напълно са се интегрирали с думата под ударение. В съюзите *neboli, čili, zdalipak, jestli, jestliže, pakliže* и в съюза/частицата *zdali* клитиката вече е афикс. Заедно с основата на думата тя образува една-единствена лексема, която според съвременната правописна кодификация винаги се пише слято:

šofér nebolí řidič; gramatika čili mluvnické; Nevím, zdali tušíte, že problém je někde jinde. Zdalipak to víš? Jestli o tom dříve nevěděl, teď už ví vše. Co dělat, jestliže mi nepřišla SMS?

Типична чешка клитика, изписвана заедно с опората си, е съкратената форма на глаголното окончание за 2 л. ед. ч. *-s* (Свобода 2000: 150 я нарича „учудващо самостоятелна морфема“⁵). Свързва се както с някои пълнозначни думи – наречия и някои местоимения – така и с граматични думи, напр. с някои съюзи и частици:

Včeraš tam měl být. Kdyš to udělala? Kdeš ho potkala? Jakš to myslel? Tos mi neřekl. Neupozornilš mě na to⁶.

Причисляваме *-s* към репертоара на клитиките, тъй като правописни фузии от типа *včera + s, kdy + s* и т. н. не могат да бъдат смятани за резултат от флексия.

В чешките граматични формите *včeras, kdys, kdes, tos* и др. под. се определят като разговорни. Употребата им е донякъде регионално обусловена: типът *přišelš* е характерен по-скоро за моравските (Балхар и кол. 2002: 340), докато *přišel jsi* – за чешките говори. Със сравнително по-висока честота в корпуса SYN⁷ (към

⁵ В оригинала: „podivuhodně samostatný morfém“.

⁶ Изолиран случай посочва Свобода (154): *Té holce, co byla včera na večírku, šs to tam neměl nosit.*

⁷ Подробна информация за структурата на Чешкия народен корпус вж. на адрес <http://www.korpus.cz>. Материалът, използван в тази студия, е с източник предимно от частта на Корпуса с название SYN, съдържаща повече от половин милиард думи. По-специфичните случаи и данните, илюстриращи дистрибуцията на клитиките в разговорния чешки език, са екскерпирани от субкорпуса на разговорния език (ORAL2008), Пражкия субкорпус на разговорния език (РМК) и Бърненския субкорпус на разговорния език (ВМК).

2009 г.) са следните комбинации:

	Брой регистрирани употреби
<i>žes</i>	2004
<i>jaks</i>	202
<i>řekls/řeks</i>	12/4

Контрахираната форма *-s* може да се комбинира и с възвратните местоименни клитики *se* и *si*:

Jak seš rozhodl? To sis měl rozmyslet. Smála ses. Vybral sis to nejlepší.

Добавянето на *-s* към възвратното местоимение във формите на помощния глагол *být* за 2 л. ед. ч. за минало време и условно наклонение напълно отговаря на изискванията на книжовната норма: *vrátil seš, přál sis to, podíval by seš, vybral by sis*.

Честотата на формите *ses* и *sis* в корпуса SYN (към 2009 г.) е следната:

	Брой регистрирани употреби
<i>ses</i>	10 249
<i>sis</i>	5792

В разговорния език по-често се употребяват формите за минало време, напр.: *vrátil jsi se, přál jsi si*, които обаче и до сега не са кодифицирани (Седлачек 1994):

Nechtěl by (j)si se teď se mnou vydat do světa? Cítil (j)si se jako sirotek?

Също така не са кодифицирани и формите за условно наклонение *by jsi se, aby jsi se, kdyby jsi se*, типични за разговорния чешки език:

Ještě než odejdu, byl bych rád, kdyby (j)si se za mě pomodlil.

Съгласно съвременната кодификация клитичното *-s* вече не се отделя с апостроф: *žes to viděl, dobřeš udělal, zaseš mi utekla, přeceš ho viděla*.

Остаряла и особено книжна е употребата на клитиката *-ň*, най-често срещана след предлози, изискващи винителен падеж. Честотата ѝ в SYN (според данните към 2009 г.) е сравнително ниска:

	Брой регистрирани употреби
<i>proň</i>	69
<i>zaň</i>	39
<i>naň</i>	595
<i>oň</i>	28

Заслужава внимание и клитиката *tě* в начална позиция: *Tě můž, synátore, řekl jsem. – Těbůh, pusinko*. В този поздрав, характерен предимно за арготичната лексика и често схващан като междуметие, думата *bůh* получава значението на глагола *buchnout*, респ. на междуметието *buch*: *Tě buch, co se ti stalo? – Zastavil se naprahu a zakřenil se: Těbuch, je tu někdo našlapáno*. Явлението е до голяма степен присъщо за аргото, обикновено употребата на нова дума в дадено арготично словосъчетание води до поява на синонимия във всичките ѝ значения.

4.15. Българският определителен член: клитика или суфикс?

Българският определителен член, исторически възникнал от показателното

местоимение, но днес напълно загубил правописната си самостоятелност⁸, може би най-често предизвиква дискусии в световната лингвистика. Някои лингвисти не изказват мнение по въпроса за принадлежността на определителния член към репертоара на клитиките, но други признават, че е трудно да се каже дали той е клитика или афикс⁹. В научната литература се обръща внимание на факта, че българският определителен член притежава както качества, типични за клитиките, така и качества, даващи основание той да бъде причислен към суфиксите.

Също като клитиките, определителният член изразява определеността на цялата именна фраза, независимо от това дали тя е развита или не, а не само определеността на думата, заедно с която се пише. Затова може да се твърди, че става дума за фразов афикс. Към коя дума ще бъде добавен определителният член (като последен елемент след суфикса/окончанието на съответната дума) зависи от граматичната структура на цялата именна фраза: *роклята, новата рокля* и т. н. Той може да се напише заедно с различни части на речта – може да се свързва със съществителни и прилагателни имена, с числителни или местоимения: *учениците, софийските ученици, тримата ученици, всичките ученици*. Подвижността му в рамките на именната фраза се подчинява на правилото на Вакернагел, което гласи, че определителният член се добавя накрая на първата ударена дума: *къщата на ъгъла, старата къща на ъгъла*, но не и **старата къщата на ъгъла*. Само в случаите, когато именната фраза започва със словесен (или несловесен) израз, който не може да е носител на категорията съгласуваност по род и число, членът се добавя към думата след него: *снощи погледнах на интернет страницата*. Причина за това е фактът, че мястото на определителния член всъщност не е свързано само със синтактичната структура на именната фраза като такава, но и с отношенията между синтактичната структура и морфологията.

Също така напр. Георгиева, Мурдаров (1982: 41–42) препоръчват вместо хиперкоректните форми *старшият/младшият научен сътрудник* да се използват формите *старшии/младши научният сътрудник, старшии/младши научната сътрудничка, старшии/младши научните сътрудници*, тъй като според тях при титлите старши/младши се наблюдава тенденция към формална неизменяемост¹⁰.

В полза на включването на определителния член към групата на афиксите има още няколко важни аргумента. На първо място сред тях е морфологичният – конкретната форма на определителния член зависи от морфологичните категории на опората му (от рода и числото ѝ). Отчасти също така зависи от фонологичните качества на опората (*мъжът* vs. *учителят*), както и от синтактичните ѝ особености (от позицията на опората в подлога на изречението или в неговото допълнение: *учителят* vs. *учителя*) и накрая, поне в някои случаи, и от семантичните ѝ специфики (*рибарят* = лице vs. *рибарът* = птица¹¹). „Същинските“ клитики не се ръководят от тези правила¹².

⁸ Интересни факти от правописните промени, засягащи изписването на пълния член (според по-стария узус разделно или полуслято) споменава П. Пашов (2008: 315).

⁹ Вж. напр. дискусията във Франкс, Кинг 2000.

¹⁰ Срв. също примера, който привежда П. Пашов: *желе линията* (2008: 316).

¹¹ По този въпрос вж. по-подробно напр. Ницолова 2008: 83.

¹² Франкс, Кинг (2000: 58) са по-скоро на мнение, че не би трябвало българският определителен член да се причислява към групата на клитиките, тъй като „it shows greater phonological and morphological dependency on its host than do the true clitics“.

Определителният член е характеризиран еднозначно като афикс във всички съвременни български граматики (вж. напр. Ницолова 2008 и Куцаров 2007).

5. Заключение

Въз основа само на бегъл преглед на текстове на български и чешки език би могло да се заключи, че позицията на клитиките в тях не се различава особено. Както обаче се опитахме да покажем в тази студия, „сходната“ позиция на клитиките може да се дължи на различни причини. Ще посочим поне онези три от тях, които смятаме за най-важни.

(а) Позицията на клитиките в българския и чешкия език се определя от *сходни правила* само в някои конкретни случаи. Например и в двата езика по подобен начин се прилага частното правило, че дателната местоименна клитика трябва да стои пред винителната форма на клитиката, както и че свободните дателни форми обикновено предхождат подчинителните дателни форми на клитиките.

(б) В българския и чешкия са в сила *две различни правила*, които водят до еднакъв резултат „на повърхността“. Напр. „втората“ позиция (в чешкия съгласно ритмичния принцип) може да съвпадне с позицията, заемана от клитиката непосредствено след глагола (която обаче в българския се определя от граматичния принцип).

в) Правилото, което в единия език е *основно*, в другия език е само *второстепенно*. Например все повече отслабващият в съвременния чешки език граматичен принцип се запазва при някои чешки автори като проява на индивидуален стил.

Фактът, че в българския език словоредът на клитиките е граматично обусловен в много по-голяма степен, отколкото в чешкия, е свързано с *анализизма* в граматичната му структура. За разлика от синтетизма на чешкия, анализизмът на българския предопределя по-голямата необходимост от експлицитно сигнализиране на синтактичните връзки в него, а едно от средствата за тази сигнализация е именно словоредът. Затова клитиките в българското изречение обикновено се намират в близост до глагола. Тази необходимост личи не само от словореда на клитиките, но и от словореда на именната група, и от словореда на цялото изречение. Съществено значение на граматичния принцип в българския словоред е сполучливо изтъкнато в работата на М. Младенова (2007: 140): „...в българския език е въздействал по-късният стремеж да се запази непосредствената близост на частите, които зависят една от друга“. Освен това още Е. Георгиева (1974) определя граматичния фактор като един от основните словоредни фактори в българския език. За разлика от това в чешкия, както пише още В. Матезиус (1947), а по-късно и много други автори, граматичният фактор е второстепенен. Чешкият разполага с повече *позиционни варианти* в сравнение с българския. В чешкия по-съществена роля играе например актуалното членение (срв. напр. преместването на клитиките на „трета“ позиция в изречението), докато в българския актуалното членение има пряко влияние само върху позицията на частицата *ли*.

Съпоставителното описание на българските и чешките клитики ясно показва, че основната дистинктивна черта на клитиките – тяхната неудареност, т. е. прозодичната им характеристика – не е абсолютно валидна. При някои обстоятелства, независимо че в българския и чешкия те могат и да не съвпадат, ударението се пре-

места върху клитиките. Въпреки ударената им позиция обаче, ние отново ги класифицираме като клитики. Нито в българския, нито в чешкия дефиницията на клитиките може да се основава само на това дали те са или не са под ударение.

Библиография

- Балхар и кол. 2002: J. Balhar a kol. *Český jazykový atlas 4*. Praha, Academia, 2002.
- Беличова, Ухлиржова 1996: H. Běličová, L. Uhlířová. *Slovanská věta*. Praha, Euroslavica, 1996.
- Георгиева 1974: Е. Георгиева. *Словоред на простото изречение в българския книжовен език*. София, БАН, 1974.
- Георгиева, Мурдаров 1982: Е. Георгиева, В. Мурдаров. *Граматика на грешките*. София, Наука и изкуство, 1982.
- Копечни 1955: F. Kopečný. Nové rozdělení jazyků slovanských a v souvislosti s tím problém nářečí lašských. – In: M. Kudělka. [Ed.] *Česko-polský sborník vědeckých prací II. Publikace Slezského studijního ústavu v Opavě, sv. 12*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství, 1955, 9–26.
- Куцаров 2007: И. Куцаров. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Матезиус 1947/1982: V. Mathesius. Základní funkce českého pořádku slov. – In: *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha, Melantrich, 1947, 327–352. [Препечатано в: *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha, Odeon, 1982.]
- Младенова 2007: М. Младенова. Общност и многообразие на словоредата. – В: М. Младенова, Е. Дараданова. [Ред.] *Славяните в Европа*. София, Херон Прес, 2007, 136–140.
- Ницолова 2008: Р. Ницолова. *Българска граматика. Морфология*. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Пашов 2008: П. Пашов. Специфика на приглаголните личноместоименни форми в съвременния български книжовен език. – В: Я. Бъчваров, М. Виларова, Й. Трифонова. [Ред.] *В търсене на смисъла и инварианта*. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, 312–325.
- Рiemsдийк 1999: H. van Riemsdijk. Clitics: A state-of-the-art report. – In: H. van Riemsdijk [Ed.]. *Clitics in the Languages of Europe*. Berlin, Mouton de Gruyter, 1999, 1–30.
- Рител 1975: T. Rittel. *Szyk członów w obrębie form czasu przeszłego i trybu przypuszczającego*. Wrocław, Ossolineum, 1975.
- Свобода 2000: А. Svoboda. Klitika z hlediska funkční větné perspektivy. I. – In: Z. Hladká, P. Karlík. [Eds.] *Čeština – univerzália a specifika*. D. 2. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2000, 149–159.
- Седлачек 1994: M. Sedláček. Ty jsi se (učil), ty jsi si (pamatoval)? – *Naše řeč*, 77, 1994, 27–43.
- Франкс, Кинг 2000: S. Franks, T. H. King. *A Handbook of Slavic Clitics*. New York, Oxford University Press, 2000.
- Якобсон 1971: R. Jakobson. *Les enclitiques slaves. Selected Writings II*. The Hague–Paris, Mouton, 1971.

e-mail: lidauhlirova@seznam.cz

Превод от чешки:
Божана Нишева